

SZABÓ T. ATTILA: A MAGYAR FELEZŐ SZÁMNEVEK ÉS AMI MÖGÖTTÜK LEHET¹

**Digitalizálták a Magyar Tudománytörténeti Intézet munkatársai,
Gazda István vezetésével.**

**A közölt információkért, adatokért a teljes felelősség az Intézeté, a kizárólagos
jogtulajdonosé.**

Ismeretes, hogy a magyarban a tőszámnevek között az alapszámokon kívül a sorszámnevek régies másod, harmad, negyed, ötöd, hatod, heted, nyolcad és kilenced formájával meg a fél „halb” köznévvvel alakított számnevek is vannak. Nemcsak alakjukat tekintve érdekesek ezek a felező számok, hanem jelentésükre nézve is: a másfél ugyanis „egy és fél”, a harmadfél „kettő és fél” jelentésű, és így tovább. Noha ez a számolásmód – az alább kifejtendők miatt – hihetőleg nagyon régi lehet, és vizsgálata így felette érdekes tanulságokkal kecsegtet, szótárainkban a felező számokra viszonylag korai történeti adatokat csak szórványosan és nem is mindenikükre nézve találhatunk. Legrégebbiről a másfél adatolható: 1478-tól személynévi, a 16. század elejétől pedig közsői szerepben is találkozunk vele.² A felező számok közül még csak az ötödfél-re találunk a 'Magyar Nyelvtörténeti Szótár'-ban egyetlen, az Érdy-kódex-ből idézett, tehát 1526 tájáról való adatot. A 'Magyar Nyelvtörténeti Szótár'-nak és a 'Magyar Oklevél-szótár'-nak ebből, a felező számokkal kapcsolatos adatokban való feltűnő szegénységéből azonban egyáltalán nem lehet arra következtetnünk, hogy a régiségben e számolásmódot ritkán alkalmazhatták. A századvég és a századforduló szótörténeti adatgyűjtő módszerének ismeretében jogos az a feltevés, hogy éppen ellenkezőleg: e számolásmód egészen közönséges volta s a rájuk vonatkozó történeti adatok fölös száma miatt a 'Magyar Nyelvtörténeti Szótár' és a 'Magyar Oklevél-szótár' gyűjtői szótári szempontból nem láttak e számokban semmi érdekeset, semmi különöset; ezért került bele a két szótárba ezekkel a számokkal kapcsolatban ilyen meglepően kevés adalék. Minthogy magam már régóta rajta tartom szemem az efféle számokon, az erdélyi szótörténeti gyűjtőmunka közben rengeteg ide vonható adatot írtam ki, ezek közül a legelső jelentkezés szövegét az utolsó előfordulás évszámát és az egyes felező számokra gyűjtött adalékok számának jelzését most szükségesnek tartom azzal az előzetes tájékoztatással felsorolni, hogy a szótörténeti gyűjtés cédulaanyaga végleges rendjének kialakítása, illetőleg a szótár megfelelő címszavainak megszerkesztése után az első meg az utolsó (u.) előfordulás adalékai és az adalékok számadatai módosulhatnak. Itt következnek az adatok:

„másfél”. 1478: „Albertum Masfeel”. 1602: „Másfél Lukács”. 1603: „Lucas Másfél”³ – Legrégebbi adatként a 'Magyar Nyelvtörténeti Szótár' a Virginia-kódex (16. század eleje) és a Czech kódex (1513) adatát idézi. Szótörténeti gyűjteményemben 1584-től kezdődőleg 29 ide tartozó adalék van. Minthogy e számnév az összes felező számnevek közül a nyelvtörténet egész folyamán máig a legelevenebb és ma is élő, a rá vonatkozó összes adalékok kijegyzését fölöslegesnek tartottam.

¹ Forrás: Szabó T. Attila: A szó és az ember. Válogatott tanulmányok cikkek. 2. köt. Bukarest, 1971. pp. 445–465. (Részletek)

² Szamota István – Zolnai Gyula: Magyar oklevél-szótár.; Simonyi Zsigmond – Szarvas Gábor: Magyar nyelvtörténeti szótár.

³ Szamota István – Zolnai Gyula: Magyar oklevél-szótár.

„harmadfél”. 1552: „adoth... harmadfél forintot”. 1568: „harmad fel forint marada hatra” (Kolozsvár). – E felező számra a ’Magyar Nyelvtörténeti Szótár’ első adatként a Jordánszky-kódex-re (1516, 1519) utal. Pázmány Pétertől is közöl egyetlen adatot. 97 adalék; u.: 1832.

„negyedfél”. 1568: „Talán az gazda szolgálója meg, negyed fel, talert” (Kolozsvár). 48 adalék; u.: 1808.

„ötödfél”. 1570 k.: „Bornemisza Janosne Adot volt ötödfel chÿo Aranyat” (Kolozsvár). – Még 65 adalék; u.: 1799. – A ’Magyar Nyelvtörténeti Szótár’, mint legrégebbi adalékra az Érdy-kódexbeli (1526–1527) előfordulásra utal.

„hatodfél”. 1579: „Ada... lazlo papnak Egy Zanto fwldet eoreokbe hatod fel Magiar forintert” (Uzon Hsz.). – 35 adalék; u.: 1792. (...)

A régiségben a kilencedfélen aluli felező számok a gyakoriak, a tízen felüli felező számok jóval kevesebbszer fordulnak elő. A történeti adatok ismerete alapján egy nemleges megállapítást is szükségesnek látszik megtenni: Az okleveles forrásokban a kilencedfélen felül tízes számmal alakult felező számnévvel csak a tizedféllel és a huszadféllel találkoztam; az előbbire is azonban mindössze öt, az utóbbira meg éppen csak két adalékot jegyeztem ki. (...)

Korai nyelvtaníróinknál nem találtam e számolásmódra vonatkozólag még utalást sem.⁴ Elsőnek 1790-ben Földi János nyelvtanának „A Számlálószókról”⁵ szóló fejezetében olvassuk minden megjegyzés nélkül a fél köznévi összetételes alakjával kapcsolatban ezt a két példát: másfél, harmadfél.⁶ A más források mellett Földi pályamunkája felhasználásával készült ’Debreceni Grammatiká’-ban⁷ e számokra vonatkozólag ezeket a sorokat olvashatjuk: „Mikor pedig a Rendelő Számok⁸ mellé fél tevődik, mint harmad-fél, negyed-fél: akkor az előtte lévő Számokat is belé kell tudni, két egészet és felet kell érteni”.⁹ E második felében nem szabatos és egyébként is csak az első példára vonatkozó megállapításnál jóval szabatosabbak és valamivel részletesebbek Versegly Ferencnek természetesen csak leíró szemléletű észrevételei. (...)

Magyar nyelven kiadott rövid nyelvtanában Versegly az „osztó számok”¹⁰ tárgyalása rendjén kerít sort e számokra: „Ezen osztókkal (ti. a harmad, negyed és a többivel) – írja – ha hozzájuk fél ragasztatik, a feleket is jelentyük, mint harmadfél, negyedfél s a’ t. azaz: kettő és fél, három és fél. Az egy másfél távozik el e regulátúl, mivel nem mongyuk másodfél”.¹¹ Verseglynek az itt szóban forgó számnevek jelentésére vonatkozó észrevétele nagyon figyelemre méltó. Ő nem beszél, mint néhány évtizeddel később Fogarasi János, Riedl Szende és Szvorényi József, sőt ’A magyar nyelv szótára’¹² is, a másodfél és a másfél (’A magyar nyelv szótára’ még a kettőfél-re is utal) vagylagos használatáról, hanem csak a korabeli, s tegyük hozzá, a magyar nyelv története folyamán egyetlenül élő másfél alakról mint olyanról, amely „eltávozik” a tőle megadott „regulátúl”. (...)

Noha már jó régóta nyugtalanított a magyar felező számolás eredetének ötlete viszonylag csak későn, W. K. Matthews egyik tanulmánya¹³ szolgáltatta.¹⁴ Ennek nyomán még akkor,

⁴ V. ö. Toldy Ferenc: Corpus Grammaticorum linguae hungaricae veterum. A régi magyar nyelvészek Erdősitől Tsétsiig. Pest, 1866.

⁵ Értsd: számnevekről.

⁶ V. ö. Földi János Magyar Grammatikája. Közzéteszi Gulyás Károly. Bp., 1912. p. 256. (Régi Magyar Könyvtár 28.)

⁷ Bécs, 1795.

⁸ Értsd: sorszámok.

⁹ Debreceni Grammatika p. 189.

¹⁰ Értsd: törtszámok.

¹¹ Versegly Ferenc: Magyar Grammatika avagy Nyelvtudomány. (Budánn 1818). pp. 146–147.

¹² Czuczor Gergely – Fogarasi János: A magyar nyelv szótára (1862–1874). Bp., 1862–1874.

¹³ The Japhetic Theory. = The Slavonic and East European Review XXVII. No. 68. 172–92.

1950 táján, pusztán a magyar felező számnevek ismerete alapján úgy láttam, s most a kérdésre vonatkozó, egymástól távol álló nyelvek ilyenszerű adatainak ismeretében, gondolom, még jogosabban úgy vélem, hogy a felező számnevek eredeztetése során nem az eddigi túlságosan is előtérbe helyezett ujjszámolás,¹⁵ hanem az egységnek vett kézpárral való számolás tekintetbevételével kell a kérdés magyarázatát megkísérelnünk.

Nem kétséges, hogy az emberi tudat fejlődésének kezdeti fokán a legkezdetlegesebb számképzetek (eleinte legfeljebb csak az 1–3 képzete) szorosan a tárgyakhoz kapcsolódó, tehát konkrét tárgyakhoz kötött képzetek lehettek és lehetnek a vadság fokán élő népek között még ma is. „A számolás módjának ebből a tárgyakhoz fűződő, konkrét formájából érthető – írja Orbán –, hogy az egyes primitív törzsek ún. számnevei csak a különféle tárgyak jelölésére szolgáló szavak. A Fidisi-szigeteken 10 csónak neve „bola”, 10 kókuszdióé „koro”. Brit-Kolumbiában az alapszámnevek hét különféle sora járatos, aszerint, hogy a tárgyaknak minő csoportját jelölik meg velük: az első csoport az általános számláló sor, vagyis a határozatlan tárgyak jelölésére való; a második csoport tagjaival a lapos tárgyakat és az állatokat jelölik, a kerek tárgyak és az időbeosztás jelölésére a harmadik csoport szolgál, a negyedik az embereket, az ötödik a hosszú tárgyakat jelenti, a hatodik a csónakok számlálására való, a hetedik a mértékjelölésre. Az egyes csoportokban valamely alkalmas, pregnáns kifejezéssel pl. a hosszú tárgyakra „kan” (fa) szóval szokták a számjelölést kombinálni. Tehát ezek a számfogalom értelmében használt szavak eredetileg nem voltak számnevek. Hasonlóképpen nincs számnévi eredete egyéb primitív törzsek számneveinek sem, amelyekről kiderült, hogy eredetileg testrészek nevei.”¹⁶

A számolásnak ebből a tárgyakhoz kapcsolódó, konkrét módjából fejlődött ki a konkrét tárgyaktól már elvonatkozó, de persze még mindig nem elvont kéz- és ujj-számolás. Véleményem szerint azonban itt is elsődlegesnek kellett lennie a kézpárt egységesnek tekintő számolási módnak. Csak a számolásbeli elvonatkozás fejlettebb fokán, mikor a számképzetek a 2–3 képzeten felül is eljutottak, akkor kezdhettek szerepet játszani a számolásban az ujjak is. A kézsámolás fokán, ha az ember a vele beszélőben, illetőleg az őt hallgatóban az egy, kettő vagy három képzetét akarta felkelteni, egyszer, kétszer vagy háromszor mutata a kézpárt mint egységeset. E számolási móddal élőkben aztán az először mutatott kézpár az egy, a másodszeri a kettő, a harmadszeri a három képzetét idézhette fel. Mikor aztán a számolásbeli fejlődés során, de még mindig a kézsámolás fogalomkörében élve, már addig jutottak el, hogy a tárgy-egységek s ennek megfelelően a szám-egységek mellett az egység-részek, elsősorban is valaminek a fele-része képzetnek a kifejezése is szükségessé vált, az egységesnek érzett páros testrésszel, a kézpárral való számolás fokán legkifejezőbbnek természetesen az az eljárás kínálkozhatott, hogy például az egy és fél képzetének a beszélő társban való felidézése céljából egyszer egységként mutatták a kézpárt s azután másodszor a fél képzetének kifejezési szándékával a kézpár felét, azaz a félkezet tartották a beszélő orra elé. Ugyanígy, ha a kettő és fél képzetének felidézése volt a beszélő szándékában, kétszer egységként mutatta a kéz-párt s azután harmadszor a félkezt külön való felmutatásával fejezte ki a harmadik egység fél voltának képzetét. Mikor azután a továbbiakban a gondolkodási és a nyelvi fejlődés során bekövetkezett annak a szükségessége, hogy a számképzeteket a tárgyaktól és a kéztől elvonatkoztatva nyelvi eszközökkel fejezzék ki, az előbb ismertetett számolási módon alapuló nyelvi megjelöléssel a második egységben fél, azaz az egy és fél képzetét a másfél- a harmadik egységben fél kettő és fél képzetét a harmadfél-szerű összetett

¹⁴ A kéz-, illetőleg ujj-számolásnak a primitív népek életében való rendkívüli szerepével kapcsolatos lapalji utalás: i. h. 181.

¹⁵ Erre nézve lásd: Orbán Gábor: A finnugor nyelvek számnevei. Pozsony, 1932. p. 6.; Manninger, Karl: Zahlwort und Ziffer. Eine Kulturgeschichte der Zahl. Göttingen, 1957–1958. Band I. 221 p., Band II. 314 p. és a kettejüktől idézett irodalmat.

¹⁶ Orbán id. műve p. 7.

felező számnévvel fejezték ki. De természetesen és rendszerszerűen ilyen módon jelölték nyelvileg a többi 3–9 közé eső egész + fél számképzetet is.

Közbevetőleg megjegyzem, hogy tekintetbe véve az alap-tőszámnevek és a felező számok kialakulásának az előbbieken érintett fejlődését nyilvánvaló, hogy legelőször az egy és fél, helyesebben a szóban forgó dolog másik részének fél voltára vonatkozó számképzet, majd az ennek megfelelő nyelvi kifejezés alakulhatott ki. Erre – a primitív számolás fejlődésének ismeretén kívül – abból merek következtetni, hogy a sorban első magyar felező számnév, a másfél alakilag is egészen kezdetlegesen, olyanféle szókapcsolatból egységes számnévvé összeforrt összetétel, amely – véleményem szerint – mai nyelvi eszközökkel kifejezve a más(ik az) fél szó szerkezetnek, illetőleg mondatnak felelnek meg. Lehet tehát, hogy a két és fél-től a kilenc és fél-ig terjedő többi számképzet nyelvi kifejezésére is eredetileg vagy

a) nem sorszámnev + fél, hanem tőszámnev + fél kapcsolatból alakult felező számneveket alkalmaztak, vagy pedig

b) a másfélen felüli ilyen számok csak viszonylag későn, azaz akkor alakulhattak ki, mikor már -d képzővel alkotott sorszámnevek is voltak.

Bármint legyen is a dolog, szerintem nem kétséges, hogy a másfél nem a másodfélből való rövidülés, hiszen a „teljesebb” alakra elsődlegesen nyelvemlékes adatunk máig egyetlenben egy sincs, hanem az az eredeti, előtagjában nem sorszámnévvel, hanem a névmás-jellegű „más” szóval alakult, elsőszülött primitív felező számnév. A többi, a kettő és fél–kilenc és fél számképzet kifejezésére szolgáló -d képzős sorszámnev + fél köznévvvel alakult felező számnevek lényegében szintén korán, de időbelileg jóval később alakulhattak ki, mint – szerintem – elsőszülött és legalábbis a köznyelvben mindannyiunkat túlélő társuk, a „másfél”.

Az a körülmény, hogy – mint azt már az előzőekben nyomatékosan kiemelttem – tized- és huszad-sorszámmal alakult felező számnevekre csak elenyészően kevés nyelvemlékes adatunk van, más tízes (harmincad-, negyvened-, ötvened-, hatvanad-, hetvened-, nyolcvanad- és kilencvenedfél) és még magasabb, százás számokkal alakult felező számnév (századfél, kétszázadfél stb.) – egy nyelvből és így a magyarból sem ismeretes, megítélésem szerint ez is annak az eléggé elhíhető erejű bizonyítéka, hogy a felező számolásmód a művelődési életnek olyan kezdetleges fokán alakult ki, mikor a számképzetek a tízen alul, sőt kezdetben hihetőleg csak az 1–2–3 körül mozogtak. Ennek nem mond ellent az sem, hogy a magyarban a nyelvtörténeti korok viszonylag késő századaiban elvéve találkozunk magas, tízen felüli számban jentkező felező számmal, mint amilyeneket fentebb eléggé sovány történeti adatalással idéztem.

A fentebbiek tekintetbevételével tehát valóban jogos óvatossággal kérdőjelezte meg Manninger azt a véleményt,¹⁷ hogy az oroszról, finnől és magyarból tőle idézett felező számok alkalmasint a germán szomszédság hatásával magyarázhatók. Látni való ugyanis, hogy jóval távolabbi keleti és eddigi tudásunk szerint a germánsággal szomszédságba sohasem került finnugor nyelvekben is megvan ez a számolási mód, illetőleg megvannak az ilyen számolási móddal keletkezett felező számok. Meglehetősen valószínűséggel állítható, hogy a felező számolás minden előbb említett nyelvben – a számképzetek kialakulásának kezdeti fokán – belső fejlődés eredményeként önállóan keletkezett. Nincs értelme tehát az egyes nyelveknek ilyen tekintetben való egymásra hatásával számolni. Még a német hatásnak erős mértékben kitett magyar nyelvvel kapcsolatos legmesszebbmenő nyelvi hatás feltételezése esetén is legfeljebb az a lehetőség vethető fel, hogy a németben önállóan az előbbieken ismertett primitív szemléletmód alapján keletkezett felező számok megléte hozzájárulhatott az azonos szemlélettel, de önállóan kialakult magyar felező számok megőrzéséhez.

¹⁷ Lásd előbb.